

‘अनामिका’ महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र

सङ्कायअन्तर्गत पशुपति बहुमुखी क्याम्पस

नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह

दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको

प्रयोजनको लागि

प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

बाबुराम ढकाल

नेपाली विभाग

पशुपति बहुमुखी क्याम्पस

चाबहिल, काठमाडौँ

२०६६

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह, नेपाली विषय, द्वितीय वर्षका छात्र श्री बाबुराम ढकालले 'अनामिका' महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार गर्नुभएको हो । निजले परिश्रम र लगनशीलतापूर्वक तयार गर्नुभएको यस शोधकार्यबाट म पूर्ण रूपमा सन्तुष्ट छु र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि पशुपति बहुमुखी क्याम्पस नेपाली विभाग (शोध मूल्याङ्कन समिति) समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

मिति : २०६७/२/२३

शोधनिर्देशक

.....

प्रा. विष्णुकुमार खत्री

पशुपति बहुमुखी क्याम्पस

चावहिल, काठमाडौं ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

पशुपति बहुमुखी क्याम्पस

चाबहिल, काठमाडौं

मिति २०६७/०३/०२

विषय : स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत पशुपति बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभागका छात्र बाबुराम ढकालद्वारा तयार पारिएको प्रस्तुत अनामिका महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि उपयुक्त भएकोले स्वीकृत गरिएको छ।

शोधमूल्याङ्कन समिति

.....

प्रा. विष्णुकुमार खत्री
शोधनिर्देशक

.....

प्रा. प्रयागराज भट्टराई 'वाशिष्ठ'
वाह्य परीक्षक

.....

प्रा. छन्दविनोद दाहाल
विभागीय प्रमुख

कृतज्ञताज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत पशुपति बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभाग, स्नातकोत्तर तह, द्वितीय वर्ष, दसौं पत्रको आवश्यकता परिपूर्तिका लागि 'अनामिका' महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मैले आदरणीय गुरु प्रा. विष्णुकुमार खत्रीज्यूको निर्देशनमा तयार गरेको हुँ । सर्वप्रथम म उहाँको सद्भावपूर्ण सल्लाह, सहयोग र कुशल निर्देशनप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

शोधप्रस्ताव स्वीकृत गरी प्रस्तुत शीर्षकमा शोधकार्य गर्ने अवसर प्रदान गर्नुहुने पशुपति बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली स्नातकोत्तर तहका संयोजक तथा नेपाली विभागका प्रमुख प्रा. छन्दविनोद दाहालज्यूप्रति आभार प्रकट गर्दछु । साथै स्नातकोत्तर तहमा शिक्षण गर्ने मेरा सम्पूर्ण गुरुहरूप्रति पनि आभार प्रकट गर्दछु । शोधपत्रको तयारीका क्रममा आवश्यक प्राथमिक शोधसामग्री उपलब्ध गराउनुहुने तथा उचित सल्लाह र सुभावा तथा मार्गनिर्देशन प्रदान गर्नुहुने शोधनायक श्री शैलेन्दुप्रकाश नेपालप्रति कृतज्ञ छु ।

आफूले जस्तोसुकै दुःखकष्ट सहेर पनि सदा मेरो शैक्षिक प्रगति, उन्नति र उज्ज्वल भविष्यको कामना गर्दै मलाई शिक्षाको यो स्तरसम्म ल्याइपुऱ्याउनु हुने माता देमकुमारी ढकाल तथा पिता कुलप्रसाद ढकालप्रति म सदा ऋणी छु । मेरो हरेक कार्यमा सहयोग र सल्लाह प्रदान गर्ने मेरी जीवनसंगिनी अम्बिका ढकालप्रति विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । मेरो शोधकार्यको सफलताको कामना गर्नुहुने भाइ गोविन्दप्रसाद ढकाल र बहिनी सरिता ढकालप्रति पनि धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

शोधकार्यमा उचित परामर्श दिने तथा सामग्री उपलब्ध गर्न सहयोग गर्ने मित्र अजयकुमार मिश्र, मित्र कमल अर्याल र मित्र भेषराज पोखरेल पनि धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ । शोधकार्यका लागि सामग्री उपलब्ध गराइदिने पशुपति पुस्तकालय, प्रज्ञा पुस्तकालय र केन्द्रीय पुस्तकालय परिवारलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

भीमेश्वरी माध्यमिक विद्यालयका पधानाध्यापक श्री कृष्णप्रसाद श्रेष्ठ तथा शिक्षक, विद्यार्थी र विद्यालयपरिवारको सहयोगी भूमिका पनि मेरा लागि अविस्मरणीय रहेको छ ।

अन्त्यमा प्रस्तुत शोधपत्रको समुचित मूल्यङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय पशुपति बहुमुखी क्याम्पस , स्नातकोत्तर नेपाली विभागसमक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

.....

बाबुराम ढकाल

मिति : २०६७/२/ २१

पशुपति बहुमुखी क्याम्पस,

सङ्क्षेपीकरणसूची

गा.वि.स.	– गाउँ विकास समिति
त्रि.वि.	– त्रिभुवन विश्वविद्यालय
वि.सं.	– विक्रम संवत्
इ. सं.	– इस्वी संवत्
ने.रा.प्र.प्र.	– नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
सा. प्र.	– साभ्ना प्रकाशन
रो. ने. ए .	– रोयल नेपाल एकेडेमी
प्रा. वि.	– प्राथमिक विद्यालय
नि.मा.वि.	– निम्न माध्यमिक विद्यालय
मा.वि.	– माध्यमिक विद्यालय
स्व.	– स्वर्गीय
ऐ.	– ऐजन
डी.	– डिट्ठा
सम्पा.	– सम्पादक

विषयसूची
परिच्छेद एक
शोध परिचय

१.१. शोधशीर्षक	१
१.२. शोधप्रयोजन	१
१.३. विषयपरिचय	१:
१.४. शोधसमस्या	२
१.५. शोधउद्देश्य	३
१.६. पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.७. शोधको औचित्य र महत्त्व	५
१.८. शोधको सीमाङ्कन :	६
१.९. शोधविधि :	६
१.१०. शोधपत्रको रूपरेखा	६

परिच्छेद दुई

शैलेन्दुप्रकाश नेपालको रचनाधर्मिताको परिचय

२.१. जीवनी परिचय	७
२.१.१. जन्म र जन्मस्थान	७
२.१.२. बाल्यकाल	७
२.१.३. पारिवारिक जीवन	९
२.१.४. शिक्षादीक्षा	१०
२.१.५. रुचि तथा स्वभाव	१२
२.१.६. सेवा तथा सलग्नता	१३
२.१.७. सम्मान तथा पुरस्कार	१६
२.२. व्यक्तित्व	२०

२.२.१. साहित्येत्तर व्यक्तित्व	२१
२.२.२. साहित्यकार व्यक्तित्व	२१
२.२.२.१ मुक्तकाकार व्यक्तित्व	२२
२.२.२.२ स्फुटकाव्यकार व्यक्तित्व	२२
२.२.२.३ लघुकाव्यकार व्यक्तित्व	२३
२.२.२.४ खण्डकाव्यकार व्यक्तित्व	२४
२.२.२.५ महाकाव्यकार व्यक्तित्व	२५
२.२.२.६ गीतिकाव्यकार व्यक्तित्व	२६
२.२.२.७ कथाकार व्यक्तित्व	२८
२.२.२.८ निबन्धकार व्यक्तित्व	२८
२.२.२.९ नियात्राकार व्यक्तित्व	२९
२.२.२.१० हास्यव्यङ्ग्यकार व्यक्तित्व	३०
२.२.२.११ उपन्यासकार व्यक्तित्व	३१
२.२.२.१२ नाटककार व्यक्तित्व	३१
२.२.२.१३ बालसाहित्यकार व्यक्तित्व	३२
२.२.२.१४ पाठ्यपुस्तक लेखक व्यक्तित्व	३२
२.३. शैलेन्दुप्रकाश नेपालको साहित्यिक रचनाधर्मिता	३३
२.३.१. स्वच्छन्दतावादी चेतना	३३
२.३.२. प्रकृतिचेतना	३४
२.३.३. लयचेतना	३५:
२.३.४. सामाजिक-सांस्कृतिक चेतना	३७
२.३.५. दार्शनिक वा समन्वयवादी चेतना	३८
२.३.६. राष्ट्रिय चेतना	३९
२.३.७. प्रेमचेतना	४०
२.३.८. सन्देशचेतना	४०
२.३.९. मानवतावादी चेतना	४१

२.३.१०. नारीचेतना :	४३
२.३.११. कारुणिक चेतना	४४
२.४. निष्कर्ष	४४

परिच्छेद तीन

महाकाव्यको सैद्धान्तिक परिचय

३.१. कविताको परिचय तथा परिभाषा	४६
३.२. कविताका विविध रूप	४७
३.३. कविताको बृहतरूप महाकाव्य	४९
३.३.१. महाकाव्यको परिचय	४९
३.३.२. महाकाव्यसम्बन्धी पूर्वीय धारणाहरू	५०
३.३.३. महाकाव्यसम्बन्धी पाश्चात्य धारणाहरू	५४
३.३.४. नेपाली महाकाव्यको विकासक्रम	५६
३.३.४.१. पूर्वचेष्टा युग	५७
३.३.४.२. उत्कर्ष युग	५८
३.३.४.३. उत्तरवर्ती युग	५९
३.३.५ महाकाव्यका तत्त्वहरू	६०
३.३.५.१. कथानक	६१
३.३.५.२. चरित्र	६१
३.३.५.३. परिवेश	६२
३.३.५.४. उद्देश्य	६२
३.३.५.५. शीर्षकीकरण	६२
३.३.५.६. रसभाव	६२
३.३.५.७. सर्गविधान	६३
३.३.५.८. विम्ब, प्रतीक र अलङ्करण प्रविधि	६३
३.३.५.९. छन्दविधान	६३
३.३.५.१०. भाषाशैली	६४

परिच्छेद-चार
अनामिका महाकाव्यको विश्लेषण

४.१. विषयप्रवेश	६६
४.२. कथावस्तु	६६
४.३. शीर्षकीकरण	७१
४.४. पात्रविधान	७२
४.५. परिवेशविधान	८०
४.५.१. प्राकृतिक परिवेश	८१
४.५.२. भौगोलिक परिवेश	८२
४.५.३. सांस्कृतिक परिवेश	८२
४.५.४. समयगत परिवेश	८३
४.५.५. राजनीतिक, सामाजिक परिवेश	८३
४.६. उद्देश्य	८४
४.७. रसविधान	८५
४.८. सर्गयोजना	९४
४.९. छन्दविधान	१००
४.१०. विम्ब, प्रतीक र अलङ्कारयोजना	१०६
४.११. भाषाशैली	११२
४.१२. नेपाली महाकाव्यपरम्परामा अनामिका महाकाव्यको स्थान	११४
४.१३. अनामिका महाकाव्यको मूल्याङ्कन	११७
४.१४. निष्कर्ष	१२०

परिच्छेद : पाँच
उपसंहार तथा निष्कर्ष

सम्भावित शोधशीर्षक	१२६
सन्दर्भ ग्रन्थसूची	१२७

परिशिष्ट

शोधनायकसंग अन्तर्वार्ता

शोधसार

- शोधशीर्षक : प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक अनामिका महाकाव्यको कृतिपरक अध्यन रहेको छ,
- शोधनिर्देशक : प्रा. विष्णुकुमार खत्री
- शोधार्थीको नाम : बाबुराम ढकाल
- शोधप्रयोजन : प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, पशुपति बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभागअन्तर्गत स्नाकोत्तर तह दोस्रो वर्ष, दसौँपत्रको प्रयोजनका लागि तयार गरिएको छ ।
- विषय : नेपाली,
- तह : स्नातकोत्तर
- परीक्षा सि. नं. : ३८८०
- त्रि.वि.दर्ता नं. : ६-३-२७८-१२७५-२००६
- प्रस्तुत मिति : २०६७ जेष्ठ

अनामिका महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन शोधशीर्षकलाई सुगठित र व्यवस्थित बनाउनका लागि निम्नलिखित पाँच परिच्छेदमा र तिनलाई आवश्यकता अनुसार विविध शीर्षक उपशीर्षकमा विभाजन गरिएको छ :

परिच्छेद एक : शोध परिचय

परिच्छेद दुई : शैलेन्दुप्रकाश नेपालको रचनाधर्मिताको परिचय

परिच्छेद तीन : महाकाव्यको सैद्धान्तिक परिचय

परिच्छेद चार : अनामिका महाकाव्यको विश्लेषण

परिच्छेद पाँच : उपसंहार तथा निष्कर्ष ।

प्रस्तुत शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा अनामिका महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तावित शोधपत्रको परिमार्जित रूप प्रस्तुत गरिएको छ । जसमा शोधको विषय, शोधार्थीको नाम, विषयपरिचय, पूर्वकार्यको समीक्षा, समस्याकथन, शोधउद्देश्य, शोधविधि, शोधौचित्य र शोधको रूपरेखा उपशीर्षकहरू रहेका छन् । यही पहिलो परिच्छेदले निर्देश गरेअनुसार शोधपत्र तयार गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा शैलेन्दुप्रकाश नेपालको रचनाधर्मिताको परिचय शीर्षकअन्तर्गत काव्यकार शैलेन्दुप्रकाश नेपालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको परिचय दिइएको छ । यसका साथै उनको साहित्यसिर्जनामा देखापरेका गुण, विशेषता, र प्रवृत्ति जस्ता कुराहरूको चर्चा गरिएको छ । शैलेन्दुप्रकाश नेपाल पूर्वी नेपालको पहाडी दुर्गम स्थान भोजपुर जिल्लाको कटुञ्जे गाउँमा जन्मथलो भएका बाल्यकाल विभिन्न स्थानमा बिताएका व्यक्तित्व हुन् । उनको साहित्यिक लेखनमा बाल्यकालमा विभिन्न वातावरणको छाप पर्नुका साथै उनको सु-संस्कृत

परिवारको पनि योगदान रहेको पाइन्छ । त्यसका अतिरिक्त विश्व साहित्यमा विकसित साहित्यकारहरू तथा नेपाली साहित्यकाशका उदीयमान साहित्यकारहरू तथा तिनका कृतिको प्रभाव उनले ग्रहण गरेको देखिन्छ । त्यसका अतिरिक्त स्थानीय वातावरण र साथीभाइको सहयोग र सद्भाव पनि उनको साहित्य सृजनाको सहायक प्रेरक तत्वको रूपमा रहेको पाइन्छ ।

शैलेन्दुप्रकाश नेपाल विभिन्न शैक्षिक संस्थामा प्राध्यापन पेसामा सेवारत व्यक्तित्व हुन् । त्यसका अतिरिक्त उनी नेपाल वाङ्मय प्रतिष्ठान, नेपाल वंशज परिषद्, नेपाल बाल साहित्य समाज लगायत दर्जनौ साहित्यिक र समाजसेवा मूलक संस्थामा रहेर समाज तथा साहित्यको सेवा गरेको देखिन्छ । उनले विभिन्न साहित्यिक पुस्तक, पत्रपत्रिका सम्पादन गर्नुका साथै २ दर्जनभन्दा बढी पुस्तकाकार रचनाहरू प्रकाशित गरेको देखिन्छ । उनी साहित्य र समाजसेवा गरेवापत विभिन्न संघ-संस्थाबाट सम्मान तथा पुरस्कारबाट विभूषित भएको पाइन्छ । उनले महाकाव्यदेखि खण्डकाव्य र कविता, गद्य विधाका उपन्यास, कथा, समालोचना आदिको रचना गरेको देखिन्छ । प्रेमचेतना, प्रकृतिको विविधरूपको चित्रण, सामाजिक सांस्कृतिक चेतना, समन्वयवादी दार्शनिक चेतनालाई स्वच्छन्दतावादी शैलीमा, लयात्मकताकासाथ काव्यमा उतार्नु उनको काव्यरचनागत विशेषता हो । नेपाली साहित्यमा प्रचलित शास्त्रीय, गीति र मुक्त तिनै लयलाई उनले एकैसाथ अङ्गीकार गरेको पाइन्छ । भाषाशैलीगत दृष्टिले पनि उनका रचनाको भाषा सरल, मध्यम र उच्च तिनै प्रकारको देखिन्छ । यसरी सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक दुवै दृष्टिले उनको व्यक्तित्व उच्च देखिन्छ । उनी साहित्यसेवामा समर्पित जागरुक, मृदुभाषी, बौद्धिक, चिन्तनशील र प्रेरक व्यक्तित्वका रूपमा चिनिन्छन् ।

तेस्रो परिच्छेदमा महाकाव्यसिद्धान्तको परिचय शीर्षकअन्तर्गत महाकाव्यसम्बन्धी पूर्वीय, पश्चिमी विद्वानहरूले विभिन्न समयमा गरेका चर्चा परिचर्चा, विचार विमर्श परिभाषा आदिलाई आधार मानी महाकाव्यको सैद्धान्तिक परिचय दिइएको छ । पूर्वमा भामहदेखि सुरु भएको काव्यपरम्परा विश्वनाथसम्म आएर परिपूर्ण भएको र यस बीचमा भामह, दण्डी, रुद्रट, आनन्दवर्धन, अभिनव गुप्त, हेमचन्द्र, विश्वनाथ आदि पूर्वीय साहित्यसिद्धान्तका आचार्यहरूको महाकाव्य सम्बन्धी मान्यताको चर्चा गरिएको छ । पश्चिमी साहित्यमा अरस्तुको महाकाव्यसम्बन्धी मान्यताको चर्चा गरिएको छ । महाकाव्यका तत्त्वहरूको परिचय दिनुका साथै नेपाली महाकाव्यको विकासक्रमको चर्चा गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा 'अनामिका' महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकअन्तर्गत महाकाव्यसिद्धान्तका आधारमा उक्त कृतिको विश्लेषण गरिएको छ। विश्लेषणका क्रममा यस शोधपत्रको तेस्रो परिच्छेदमा स्थापना गरिएको महाकाव्यका तत्त्वहरू शीर्षक, कथावस्तु, पात्र, परिवेश, उद्देश्य, छन्दलय, रसविधान, विम्ब प्रतीक अलङ्कार, सर्गविधान, र भाषाशैलीलाई आधार मानीएको छ।

यसै परिच्छेदमा 'अनामिका' महाकाव्यको तुलनात्मक अध्ययन उपशीर्षकअन्तर्गत नेपाली महाकाव्यपरम्पराका उच्च महाकाव्यहरू लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको शाकुन्तल (२००२) र बालकृष्ण समको चिसोचूल्हो (२०१५) जस्ता प्रमुख महाकाव्यहरूसँग अनामिका महाकाव्यको तुलना गर्नुका साथै उक्त महाकाव्यको मूल्याङ्कन गरिएको छ।

पाचौँ परिच्छेद उपसंहार तथा निष्कर्ष रहेको छ। यो शोधपत्रको अन्तिम परिच्छेदको रूपमा रहेको छ। यसमा समग्र शोधको निष्कर्ष दिइएको छ।

शोधपत्रको परिशिष्ट खण्डमा शोधनायकसँग लिइएको अन्तर्वार्ता प्रस्तुत गरिएको छ।

